

ISSN 0027-8084

УДК 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XLI/3–4

БЕОГРАД

2010

Digitized by Google

ЈОВАНКА РАДИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О ГРАМАТИЧКОМ ОДРЕЂЕЊУ НАЗИВА ЗА ЛИЦА У СРПСКОЈ ЛЕКСИКОГРАФИЈИ*

У раду се разматра однос граматичких и семантичких података у лексикографским дефиницијама именица којима је прво значење 'лице са својством...' или 'лице које...'. Пажња је усмерена на именице које не значе одређене ентитете било које врсте, већ су квалитети (називи по својству, способности, делатности и сл.) и (ли) релативи (називи по односу) примењиви на све чему његова природа или однос са другим ентитетима дозволи да их прими (тип *седмак*, *сивалица*, *зналац*, *професор*, *кум*, *мајка*). Указује се на проблеме који произилазе из уобичајеног придавања семантичке компоненте именичком роду, тј. из граматичарских схватања да род именица може бити *с е м а н т и ч к и*: (да у неким случајевима *род* значи 'пол') и *г р а м а т и ч к и*.

Кључне речи: род именица, граматички род, природни род, квалитети, релативи, лексикографија, граматика, семантика, референција.

0. *Род* је једина обавезна компонента граматичког одређења именица у српској лексикографији. То је, наравно, повезано са чињеницом да се именице у српском језику разликују по роду, тј. да „род има класификацијску функцију: именице разврставамо у одређене класе према њиховом сталном граматичком роду“ (Норић 2008: 197), те да из рода произилазе све остале њихове граматичке карактеристике.¹

0.1. На доскорашњи примат класификационог („генеричког“) значења именице *род* у српском језику упућује редослед примера којима су у Вуковом *Српском рјечнику* (Караџић 1852) илустрована значења ове именице: (1) „људски *род*“ као прво (најопштије) значење, а потом и смислови мањег степена

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (бр. 148001), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Око именичког рода у науци о језику постоји више спорних питања (о томе у Ивић 1960), што за последицу има много различитих тумачења рода у граматичким приручницима, укључујући и општеобразовне граматике српског језика. На неке од логичких погрешака у граматичарском тумачењу рода указивано је још у XVII веку, у граматички *Port-Royal* (Пор-Ројал: 107–113, в. у Радић 2006: 383). Преглед релевантних тумачења рода у српској граматографији дат је у Николић 2003, а изводи о роду из већег броја граматика и граматичких приручника намењених различитим образовним нивоима у Радић 2006.

општости, илустровани примерима (2) „господскога рода“,² (3) „отишла жена у род“, „он ми је род“ и (4) 'плод биљке' – „вишњицица род родила // од рода се поломила“.³ Дакле, као први се наметнуо члан највише опозиције у људској свести, тј. *људски род* као по себи (по сопственом бићу) знана предметна област чија је опозиција све *не-људско*, сви разнородни ентитети који не припадају категорији 'људско'. То мора бити она највиша (категоријална) разлика међу предметима говора (или мишљења) коју латентно носе заменице *ко* и *ишћа*,⁴ – речи које увек изнова трасирају пут ка антропоцентричној свести. Запажено је и да у свим словенским језицима глагол *родити* (*се*) (са кореном *род*) „има за субјекте *сунце*, *људска бића* и *биљке*, *никако животиње*“ – што се повезује са „религиозном употребом овог глагола“ (Скок: *rod*). Чини се, међутим, да ова појава може указивати на место глагола *родити* (*се*) у развоју логичких структура (исп. *родити* (*се*) – према *окоити* (*се*), *оити* (*се*), *ојати* (*се*)..., *излећи* (*се*), као и на значај опозиције *род* ('људски род') – *не-род* ('све не-људско') у развоју антропоцентричне ('хуманистичке') свести.

0.2. После једновековног развитка српског грађанског друштва, са свим својим институцијама, Речник Матице српске (РМС) поред више издвојених смислова ове именице (распоређених у седам семантичких скупова) доноси и њихову друкчију хијерархију. На првом месту више не стоји „људски род“,⁵ а сами примери показују да су се избрисале разлике међу класама типа *род*, *врста* и *йородица*, које су још од антике почивале на одређењима која „припадају природи ствари“ (Риз 2004: *genus*),⁶ као и разлике између њих и класа типа *ишћ*, *ред*, *област*, *раса*, *скуп*, *збир* и сл., – које подразумевају или конвенционалне критерије класирања датих ентитета,⁷ или неутрализацију разлика

² Овај смисао се у поствуковском периоду везао за интернационални класификациони термин *класа* (лат. *classis*, „разред“), в. РМС: *класа*.

³ Дакле, *Српски рјечник* (1852) не бележи граматички смисао именице *род*. У самом граматичком одређењу именица В. Караџић се користио скраћеницама латинских термина: *m.*, *f.*, *p.*

⁴ Опозиција *ко* – *ишћа* различито се интерпретира у граматографији. Према граматицама српског језика, заменице *ко*, *неко* ... се „односе на л и ц а“, а *ишћа*, *неишћа*... „на ствари“ (Стевановић 1975: 273, Станојчић–Поповић 2008: 98). На другој страни, граматике руског језика однос заменица *кто* – *что* везују за разлику *одушевлено* – *неодушевлено* (ГРЈ: 537; о томе у Радић 2009). Савремена лингвистичка истраживања налазе да су трородним структурама типа „*ишћ*, *ишћ*, *ишћ*“ (или *он*, *она*, *оно*) претходиле двородне типа *и*. **so* (човек, рационално, активно) – **tod* (не-човек, ирационално, неактивно) (према Пјанка 2002: 33–36). Са опозицијом „човек : не-човек“ повезују се како старословенски еквиваленти ових *и*. заменица, тако и њихови еквиваленти у савременим словенским језицима, нпр. упитно *кто* : *со* у пољском (Исто: 33–34). Однос категоријалног *ко* и елементарног *ја*, *иш*, *он/она* – *оно* прати се у Радић 2009.

⁵ Првонаведено значење „*оно ишћ је рођено, йород, йишћамсйво, врста*“ илустровано је примером „Штука ... кад нема шта – једе свој род“ (РМС: *род*). Чини се да тај пример може бити добра илустрација природе промена у савременим друштвима, тј. у свести савременог човека.

⁶ Примера ради, уз подразумевање одредбе више класе (нпр. *размножава се, дише, креће се* и сл. – 'живи створ'), одређење *рађа живе младунце* – *мачка, миш, лав*..., – производи класу 'сисар'.

⁷ Судећи по томе што се термин *род* и у савременој логици дефинише као „синоним за врсту или класу“ (Риз 2004: *genus*), рекло би се да ове ретроградне појаве у српском језику ни су самоникле, већ су општа одлика начина мишљења у савременом свету. У филозофији се експлицитно указује на то да савремена мисао почива на

међу ентитетима који се збирају. То говори да је првобитно прецизно одређен смисао *рода* као најопштијег класификационог термина у међувремену постао битно неодређен. Посебан проблем је то што губљење разлика између термина *род*, *врста* и *породица* мора подразумевати низ потешкоћа у образовању (представљању) хипонимно-хиперонимних логичких структура.

1. Смислови *рода* у граматографији

1.0. Са овим проблемом у вези мора бити и развој новог, потпуно алогичног смисла именице *род* у српском језику. Наиме, РМС наводи смисао *род* 'пол' и илуструје га примерима из граматика, што сведочи да се тај смисао *рода* развио управо у граматографији:⁸ „6. *йол*, *сйол* (*људи, живојиња*). — У врло много случајева жива бића и мушког и женског рода [мисли се *йола*, J.P.] означавају се ... истом именицом ... нпр.: сисар, птица. *Сйев*.⁹ 7. грам. а. својство неких врста речи да граматички облик имају у зависности од пола лица на које се односе [...]: природни ~, граматички ~ [...]. б. својство глагола да својим значењем изразе активну радњу односно пасивно или медијално стање: глаголски ~“.

1.1. Потврде којима се илуструју граматички смислови *рода* указују на појаве (1) мешања формалнограматичког и семантичког критерија (*род* = „*йол*, *сйол* (*људи, живојиња*)“), тј. мешање родова имена са *йолом* као биолошким разликом између физичких ентитета,¹⁰ и (2) мешања рода именица као речи које се разликују и класификују по роду (*човек*, *йуй*; *сйаза*, *људина*, *йећ*, *мисао*; *йискарало*, *језеро*) са родом придевских, по роду променљивих речи (*човечан*, -чна, -о; -и, -е, -а).¹¹ Меша се, у ствари, род имена као основ за формалнограматичку (парадигматску) стабилизацију и класификацију именица као независних речи, са родом од њих зависних придевских речи. Притом се, кад је у питању функција придевских облика, не води рачуна о разлици између морфолошког обележавања граматичко-синтаксичких односа: (а) граматичка конгруенција (*човечан йосйуйак, добра деца*), (б) граматичко изражавање податка о полу неименоване индивидуе (*насйавао се // он / овај* (човек) → ☉ | *насйавао се // она / ова* (жена) → ☉ || *насйавао се // оно / ово* (дете) → ☉/☉), што је податак који произилази из индивидуализације (персонализације) у референцијалном смислу, (в) граматичко изражавање податка о полу особе именоване општим називом, за шта се уобичајено везује тзв. семантичка кон-

„тенденцијама да се принципи класификације сматрају конвенционалним“ (Исто), што подразумева одустајање од критерија класирања предмета према којима *род* (тј. његов интернационални еквивалент *genus*) подразумева „природну класу дељиву на друге класе које се називају врсте“ (Исто).

⁸ Значење 'пол' (лица) се у српским народним говорима, напореда са именичким неутрумима *мушко* ('мушког пола') и *женско* ('женског пола'), изражава вишесмисленим *сйрана* („мушка страна“, „женска страна“, РМС: *сйрана*, 11).

⁹ Нови, једнотомни речник српског језика овом смислу даје знатно виши ранг: од укупно девет издвојених смислова, он је на трећем месту („3. *йол*, *сйол* (*људи, живојиња*): мушки ~, женски ~“, РСЈ: *род*).

¹⁰ Исп. „9. а. лингв. *йрамайичка кайејорија* заснована на разликовању *йолова*: граматички ~, ~ именице, ~ придева, мушки ~, женски ~“ (РСЈ: *род*).

¹¹ Ово друго „мешање“ је повезано са схватањем да је „основни индикатор именичког рода облик конгруентне речи“ (Николић 2003: 191).

груенција (*онај судија* 'он / судија Милан Петровић', *она судија* 'она / судија Милица Петровић').¹²

1.2. Ти помешани критерији су омогућили да се говори о „природном“ и „граматичком роду“ именица, а да се притом не опажа да се највиша разлика свих „имена“ (именице м., ж. и ср. рода) меша са биолошким разликама међу истоврсним ентитетима (пол и узраст), које могу, али и не морају имати језички (појмовни) израз (исп. *ЧОВЕК* | *жена* – *дете*, *ЈЕЛЕН* | *кошуша* – *лане*, *ОВЦА* | *ован* – *јајње*, *ПАТКА* | *јаџак* – *јаче*, али *сисар*, *веверица*, *врапа*, *јавран*, *ййица*, *риба*, *сам* и сл.). Управо је то мешање потпомагало да се *род* и *йол* схвате као синоними,¹³ те да се *род* као обавезно формалнограматичко обележје сваке именице помеша са податком о полу референтног бића који бројне именице из категорија квалитети и релативи задобијају тек у примени, када означавају одређено („ово“) 'живо', тј. 'људско' (исп. *судија* 1. 'право суђења – апстрактно, не-људско', 2. 'судац – људско, мушко или женско', в. РМС; али: (*овај*) *судија* // *он* → ☉ | (*ова*) *судија* / *судиница* / *судикиња*... // *она* → ☉). Поред осталог, овакав приступ именичком роду представља препреку да се на чисто логичкој равни препознају и издвоје *родови* и *врсте*, тј. да се род узме као логичко полазиште за издвајање именичких врста у савременом српском језику.¹⁴

2. Именички род у лексикографији

2.0. Претпостављамо да су управо ови помешани критерији узрок појаве да се иста граматичка одредба у лексикографији употребљава у различитим смисловима: (1) „м“/„т.“, „ж“/„ф.“, „с“/„п.“ у формалнограматичком (деклинационом) и(ли) граматичко-синтаксичком смислу (исп. РМС: *йуш* м, *кошћо* м, *йправа* ж, *йећ* ж, *село* с), (2) у „семантичком“, тј. у смислу „м“ и „ж“ *род* = *йол*. У једним случајевима ово је истовремено и граматичко-синтаксички смисао (граматичка конгруенција), а у другим је „семантичко“–синтаксички смисао („семантичка“ конгруенција): исп. *сесћира* ж, *владика* м, *књиговођа* м, *судија* м (Исто). Двострука одредба „м и ж“, односно „с и м“, – има оба ова смисла: исп. *зимзелен* м и ж, *израсћ* м и ж, *йрулеж* м и ж (Исто), с једне, и *незналица* м и ж, *йойшурница* м и ж, *свезналица* м и ж, *сћирашвица* м и ж; *блебетало* с и м, *зановетало* с и м, *йужакало* с и м (Исто), са друге стране.

¹² Често је у питању разлика између индивидуализације у референцијалном смислу (*овај* /*онај* – *йај*) *йесник* 'он', или *ова* /*она* – *йа*) *йесникиња* 'она'), и индивидуализације у појмовном смислу – када општи назив бива важна компонента идентитета (*йесник* *Ј. Косћић*).

¹³ Непримерено одређење *средњеј* *рода* у лексикографији и граматици нама је, изгледа, дошло у периоду српско-хрватског језичког заједништва (исп. „*srednji spol*, *neutrum*“, Шулек, према РЈАЗУ: *rod*; о томе у Радић 2006).

¹⁴ Из граматичарских неслагања око именичког рода произлазе, свакако, и неслагања око морфолошког разврставања именица на врсте: по једнима их има три (в. нпр. Симић 1996: 117–120), а по другима четири (в. нпр. Станојчић–Поповић 2008: 80–90). Потпуно је нелогично постављен однос између врсте и рода у хрватским граматицима: тамо се врсте узимају као да су надређене роду, а именице се разврставају према генитивном наставку и називају „врста а, е и и“ (Барић et al. 1979: 70–100), односно „а-склонидба, е-склонидба, и-склонидба“ (Тежак–Бабић 2003: 99–115). Овакав поступак је могао бити мотивисан намером да се симулира разлика у граматичком устројству хрватског и српског језика.

Овакве недоречености карактеришу већину српских речника: од *Српској рјечника* из 1818. и 1852. године, преко *Речника српскохрватскога књижевног језика* (1967–1976), до *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (1959–). Како ћемо видети, унеколико друкчија и одређенија решења доноси нови, једнотомни *Речник српског језика* – 2007.

Позабавићемо се граматичким и семантичким одређењем назива за лица у два првонаведена речника (Караџић 1852 и РМС).

Именице на сугласник

2.1. Именице на сугласник се у свим речницима одређују искључиво граматички, и у зависности од рода, тј. од парадигматских карактеристика које прате одговарајући синтагматски маркери (придевски атрибут у м. или ж. роду), доследно се одређују са „m.“/„м“ (*раноранилац*, *сјановник*, *лойов*, *јунак*, *јуџиник*, *радник*), односно „f.“/„ж“ (*реч*, *радост*, *мисао*). У истом смислу и одредба „м и ж“, која никад не прати називе лица на сугласник, подразумева прецизно разграничене граматичке карактеристике (*зимзелен м и ж*, *израси м и ж*, *шрулеж м и ж*): различит именички род подразумева различиту парадигму (*зимзелен*, *-а м*, или *зимзелен*, *-и ж*) и различите облике конгруентне речи (*овај зимзелен*, или *ова зимзелен*).

2.1.1. При граматичком одређењу именица мушког рода занемарује се, дакле, чињеница да оне неретко значе лица (/бића) оба пола, тј. да значе ' (одрасло) лице, особа' или 'живи створ'. Да такви називи лица (бића) обично имају примарни смисао ' (одрасло) људско', а не 'мушко', говори сама лексичка грађа. Вуков *Српски рјечник* показује да паралелне лексичко-граматичке форме за ознаку женских лица нису развијане (или конструисане) у већини случајева у којима полна (биолошка) разлика не утиче (/верује се да не утиче) на начин на који се испољава (или на учинак који постиже) носилац датог својства, стања или делатности (исп. Караџић 1852: **раноранилица*, **сјановница*, **лойовка*, **јунакиња*, **јуџиница*, **радница*, **сјарешинка* или сл.).¹⁵ Тада је вероватно постојала свест о томе да *јуџиник*, *раноранилац*, *јешак* или *сјановник* значи 'особа која...', тј. да назив (појам) *јуџиник* почива на идеји *јуџиоваћи* ('особа која путује'), а да је 'пол' и све остало што би могло карактерисати ентитет на који се тај назив примени небитно.

2.1.2. Иако многе од тих именица и данас остају једини називи лица по датом издвојеном својству (исп. *јоворник*, *веселац*, *јешак*, *зналац*, *руководилац*, *коцкар*...), у наредном се периоду приступило намерном конструисању паралелних форми за женска лица. Изостанак потврда уз многе „женске“ форме таквих назива (в. РМС: *адвокајкиња*, *бољшевикиња*, *буржоаскиња*, *веселакиња*, као и *активистица*/*активистикиња*, *авантюристикиња*, *јерманистица*/*јерманистикиња*, *демокрајкиња*, *комунистикиња*, *шелајрафистица*/*шелајрафистикиња*, *шрактјористица*/*шрактјористикиња*...) говори да су у њиховом конструисању увелико учествовали лексикографи. Ако их и нису конструисали, лексикографи су свакако били ти који су допринели да се колоквијалне форме без посебног лексичког значења (оказионализми који настају у

¹⁵ Неуједначено је присуство мовираних форми у два издања Вуковог *Српској рјечника*: нпр. Караџић 1818. доноси само *шрјовац*, а Караџић 1852. поред *шрјовац* доноси и *шрјовка*, *шрјовкиња*.

функцији означавања „ове“ или „оне“ индивидуе: *германистици* → ☉) почну уздизати на ниво који им не припада (лексички ниво). Порекло спорадичних потврда уз овакве форме, које се великим делом и данас препознају као оказионалне, показује да су оне најчешће бележене у тадашњој западној књижевнојезичкој варијанти (в. нпр. *аристокрайница/аристокрајка/аристокрайкиња*, *бонапартисткиња*, *дјеловојкиња*, *сценаристица*, РМС), дакле, у срединама где матерњи дијалекат доброг дела становништва није штокавски, где се „српскохрватски“ стандард није усвајао, већ учио.

Именице на *а* и *о*

2.2. У речницима се битно другачије поступа са називима који такође означавају лица, а завршавају се на *а* и *о/е*. Сваки од консултованих речника има неку преовлађујућу концепцију у погледу одређења рода ових именица, али су у свима присутна и бројна одступања од дате преовлађујуће концепције. Како ћемо видети, скоро се све неусаглашености могу објаснити уделом различитих, по правилу комбинованих критерија у одређењу рода таквих именица.

2.2.1. *Српски рјечник* (1852)

Присуство тих неусаглашености је изражено већ у Вуковом *Српском рјечнику* (Караџић 1852), где се спецификовани називи лица (квалитети и релативи) на *а* граматички различито одређују:

(1) само са „f.“ (исп. *будала*, *будалина*, *јрдосија*, *јрдоби*, *изјелица*, *злица*, *коловођа*, *луда*, *лажа*, *људина*, *људескара*, *маза*, *мудрица*, *пека*, *пијаница*, *пијандура*, *скијиница*, *сиротиа* ...),

(2) само са „m.“ (исп. *вођа*, *војвода*, *добричина*, *казанџија*, *лудачина*, *мудричина*, *незнадоша*, *незнајша*, *јројалица*, *сјарјесина*, *јројалица*...),

ређе са „m. i f.“ (исп. *свезналица*, *изјена*),

(4) сасвим изузетно и на други начин, зависно од „значења“, тј. примене (исп. *судија* „1) m [...] *judex*, cf. *судац*“, „2) f. [...] *res judicaria*“ И да друга постане *судија*“).

В. Караџић (1818: XXXIX) у напомени уз промену именица на *-а* („друго склоненије“), где су „сва имена женскога и (остала) мушкога рода“, наводи: „Мушка имена овога склоненија само су у јед. броју мушкога рода, а у множ. женскога, н. п. мој слуга, моје слуге; наше владике; Српске војводе, итд.“. За наш приступ роду посебно је важно Вуково запажање да су „у пјесмама [...] оваква имена и у јед. броју понајвише женскога рода, н. п.

’Слуго моја, Облачићу Раде –

’Да ти да Бог, Сибинска војводо –“ (Исто).

(5) Кад су у питању слични називи лица на *о/е*, они се, изгледа, по правилу одређују само са „m.“: исп. *дремало/дријемало*, *јаџмило*, *јричало* и сл.¹⁶

¹⁶ Према нашем летимичном увиду, при одређењу именичког рода најчешће се исто поступало и у *Српском рјечнику* из 1818. године (исп., међутим, *јројалица* f.,

Међу примерима именица „четвртог склоненија“, по коме се „склањају имена средњега и мушкога рода, која се свршују *е* и на *о*“, у *Српској граматици* су наведена само мушка лична имена (Исто: XLI), те стога није давана напомена о роду евентуалних множинских облика (в. 2.2.3).

2.2.2. Речник *српскохрватскога књижевног језика* (1967–1976)

Уредништво РМС у Предговору објашњава да је уз „именице на *-а* које значе биће једног и другог пола стављана [...] ознака *ж* и *м* (нпр. *џијаница*, *будала*), а уз двородне на *-о* ознака *с* и *м* (*блебетало*, *зановетало*) [спац. Ј.Р.]“ (РМС: 10). Све су прилике да „двородан“ овде значи не само „мушког и женског рода (пола)“, већ и „мушког и средњег рода (пола)“ – што одговара општеобразовним граматичарским тумачењима да „природни“ може бити како мушки и женски, тако и средњи род (Станојчић–Поповић 2008: 77, Кликовац 2002: 65; исп. Николић 2003: 190, Радић 2006). Судећи по горенаведеном објашњењу, могло би се помислити да само те именице, а не и оне *м. р.* на консонант (тип *џуџиник*, *зналац*), могу значити „биће једног и другог пола“. Дакле, проблеме у одређењу рода именица које се завршавају на *а* и *о*, а значе „биће, особа са *X* својством/улогом“, РМС „превазилази“ тако што их најчешће одређују са „*м* и *ж*“.

Ипак, иако са неједнаким односом, и у РМС су заступљени сви модели који се белже и у *Српском рјечнику*:

(1) Овде је најчешћа одредба „*м* и *ж*“ (или „*ж* и *м*“): исп. *будала*, *лојовчина*, *лојужа*, *звеканчина*, *незналица*, *џоџурица*, *свезналица*, *стирашница*, *Талијанчина*, *танцовођа*, *џорбоноша*, *џирачара*, *џужабаба*, *убојица*, *хуља*, *Џијанчина*, *чаброноша* и сл.¹⁷

(2) Са „*м*“ су обележена два типа оваквих назива:

а) Најбројнији су, изгледа, случајеви у којима је граматичка одредба „*м*“ дошла омашком (уместо договореног „*м* и *ж*“), на шта указују исправке у оквиру речничког додатка.¹⁸ Ипак, бројни су и „неисправљени“ примери истог

уместо каснијег „*т.*“). У погледу „ауторства“ оваквих лексикографских решења важно је имати на уму како менторски (или коауторски) удео Ј. Копитара у изради овог речника (Ивић 1969: 39), тако и речнице ранијих, приморских и кајкавских лексикографа (Микаља, Дела Бела, Јамбрешић, Белостенец, Волтици и Стули) које је Вук консултовао (Исто: 37), и од којих је могао преузимати и моделе граматичког одређења именица.

¹⁷ Лексикографима су се неретко поткрадале и омашке типа „*катанчина м* и *ж ауџм. од катанаца*“, или „*асталчина м ауџм. и ђеј. од астиал*“ (РМС). Те су грешке у другом издању Речника најчешће регистроване у Исправкама. Јасно је, међутим, да и сама појава таквих грешака у лексикографији доста говори о слабостима у поимању именичког рода у граматографији (в. исправку „*вучина ж 1. (и м)*“, према „*вучина м*“ у основном делу речничког текста).

¹⁸ *Исправке првог издања* показују да се највише „грешило“ у одређењу рода именица на *а* (најчешће на *-ина*) које значе „живи створ, обично особа са својством *X*“: првобитно граматичко одређење „*м*“ (нпр. *веселачина м ауџм. од веселак*, *боемчина м ауџм. од боем*, *добричина м човек добре и благе ђуди* итд.) исправљало се у „*м* и *ж*“ (в. нпр. *боемчина*, *веселачина*, *дервишина*, *дечачина*, *добричина*... или *дорашина*, *јарчина*, *балавурда*, *дражикуја*, *издајица* и сл.).

типа (исп. *кесокрадица* м, *књиовођа* м, *йрейеча* м, *убица* м итд.), које притом не прати исконструисана (мовирана) „женска“ форма типа *дјеловойкиња* ж (: *д(ј)еловођа* м).

б) Другу групу чине називи страног порекла са још нестабилним номинативним формама, типа *демократија*(а), *економија*(а), *економистија*(а), *ерудија*(а), *јеванђелистија*(а), *комунистија*(а), *йуристија*(а), *филателистија*(а), *хедонистија*(а). Честа појава пратећих, исконструисаних мовираних форми типа *комунистијкиња* или *йрактиористијкиња/йрактиористијкиња* (в. 2.1.2), указује на то да се одредба „м“ овде схвата као семантички (м 'мушки пол'), тј. семантичко-синтаксички податак (конгруентна реч је у м. роду). У оваким одредницама доследно изостаје (1) формалнограматичко одређење, тј. податак о парадигматским карактеристикама у једнини (уобичајен „женски“ деклинациони образац) и о множинском моделу (исп. *комунистији*, *демократије*, али *хедонистији* или *хедонистије*?), а тиме и (2) податак да су оне већином примењиве како на мушкарца, тако и на жену.

(3) Са „ж“ су најчешће одређивани слични називи код којих је примена на 'људско' оквалификована са „фиг.“ (в. нпр. *йијавица*), што говори да „ж“ у одређењу дела ових назива значи 'ж. граматички род'. Свакако су разлози референцијалне природе (в. следећи тип) утицали на то да се са „ж“ одреде лексеми *йородиља*, *носиља*, *мужоубица* (исп. *убица* ж) и сл.

Ипак, бројни су случајеви који указују на изостанак било каквих критерија у одређењу рода оваквих именица. Примера ради, *људина* се одређује са „ж“, ¹⁹ а *добричина* са „м“, па се потом род уз *добричина* исправља („м и ж“), а уз *људина* не исправља (исп. примере *девојчурак* м, *йуретак* м, *момче* с, *момчина* м и ж).

(4) Четврти тип чине одреднице у којима се именички род одређује у зависности од издвојеног смисла („значења“), тј. од природе ентитета (референата) који се датом именицом означавају. Примера ради, уз првоиздвојене смислове именица *владика* и *судија* стоји „м“, а уз друге „ж“, док уз први смисао именице *калашйура* стоји „ж“, уз други „м“, а уз трећи „м и ж“ (исп. и пример *вучина* у нап. 17).

(5) Кад су у питању слични називи лица на о, они су најчешће одређивани са „с и м“ (исп. *блебетйало*, *дремало*, *йорокило*, *йужакало*, *йрчкарасало*, *йуйкало*, *чанйризало*, *шкрабало*...), што говори да „с“ има формално-граматички, а „м“ „семантичко“-синтаксички смисао. Овде се, дакле, занемарује то да су именице типа *йужакало* применљиве како на мушкарца, тако и на жену (в. 2.1).²⁰

(1–5) Све ово говори да се у РСМ са речима појмовима исте категоријалне природе (квалитети и релативи) поступало двојачко: називи лица на сугласник (тип *куйац* или *враћ*) доследно су одређивани граматички (са „м“), док је код назива лица на а углавном уважавана примена, те су такве именице

¹⁹ Именицу *људина* РСАНУ одређује са „ж (м)“, а *добричина* са „м и ж“. Илустративан је случај именице *добрица*: *Добрица* „1. м име“, „2. ж име“, „3. презиме“ (без податка о роду именице); *добрница* м. *йокр. име йсу* и „добрница ж 1. она која је добра“.

²⁰ О неутруму као средству својеврсне деперсонализације нешто више у Радић 2007²: 392–393.

одређиване са „м и ж“ – као двородне (нпр. *коловођа*, *лојужа*) или са „ж“ (нпр. *йевачица*, *људина*), односно „м“ (нпр. *деловођа*, *хедонист(а)*, *издајница*, *јуначина*) – као једнородне. Није се учавало да би по логици род и менице = 'пол означеног бића' и именица *йевачица*, будући да се односи и на птицу (биће м. или ж. пола), морала бити одређена са „м и ж“. Ако би се доследно применили, ови критерији би налагали да се сваки назив применљив на људско или антропоморфно биће оба пола такође одреди са „м и ж“ (нпр. *йешак*, *слушалац*, *врај* и сл.), а да се чисто граматички (нпр. са „ж“) одреди само онда кад се односи на неживо (*земља*, *рука*, *душа*), или је повезан са природом бића женског пола (нпр. *жена*, *дојиља*, *йородиља*).²¹ Управо се трагови такве логике препознају у граматичком одређењу појединих именица: нпр. *владика* м „1. цркв. највиши чин...“, „2. ж заст. жена из йлемйћке йородице“, „3. ж зоол. врста морске рибе“; *судија* „1. м = судац“, „2. ж йраво суђења“; или *калаштура* „1. ж раскалашна, разуздана жена“, „2. м неваљалац, хуља, нићков“, „3. м и ж йас скийница, йсина“).

(6) Слична се логика препознаје и у семантичком одређењу оваквих назива. Најчешће се одређују почетном формулом „онај који...“ (в. РМС: *аирон*, *адвокат*, *архитекта*, *коцкар*, *крадикуза*...) или „човек који...“ (в. *куйац*, *научник*, *стиручњак*...), што је још један, сада имплицитан вид сугерисања да је назив применљив само на особу м. пола. Именицама ове категоријалне природе знатно су примереније почетне формуле типа „оно што...“ (в. *сйојка*), односно „биће које...“ (в. *врај*, *двоножац*), „особа која...“ (в. *бајалица*, *варалица*, *йрофесор*) или „лице које...“ (в. *айошекар*, *асистент*, *бележник*) – које су у РМС неупоредиво ређе.²²

Рекло би се да оба вида одређења назива за лица (граматичко и семантичко) указују на то да су оновремени говорници српског језика помешали не само природу (родове) имена са природом ствари, већ су помешали и различите категорије појмова, тј. изгубили су осећај за препознавање категоријалних разлика између речи појмова. Престали су осећати да је нпр. *ован* суштинско одређење бића дате врсте, а да су *йредводник* или *вођа* појмови релације примењиви на сваки ентитет коме његово место (улога) међу истоврсним ентитетима дозволи да их прими. Вероватно је да се доскорашњом језичком свешћу о категоријалним разликама међу појмовима може објаснити то што именице на *а* (титуте, називи лица по служби и сл.) у српским народним песмама прати граматичка конгруенција, тј. придевска реч у облику ж. рода: *Слујо моја*, *Облачићу Раде*; Да ти да Бог, *Сибийска војводо* (Караџић 1818: XXXIX).

2.2.3. Речник српскога језика (2007)

Уместо граматичких одредби „м и ж“ уз именице на *а* („м и с“ уз именице на *о*), које експлицитно сугеришу двородност, у РСЈ (2007) бележимо

²¹ Исп. називе типа *брадоња*, *брка*, *бркајлија*, *мусташлија* и сл., мотивисане карактеристичним својствима особа м. пола, а обликоване као именице ж. рода.

²² По оба ова питања (граматичко и семантичко одређење) слично се поступа и у РСАНУ. Скала граматичких одредби и тамо се креће од „м“ (*јуначина*), преко „ж (м)“ (*људина*), „м (ретко ж)“ (*вођа*), затим „м и ж“ (*деловођа*, *коловођа*), до „ж“ (*калаштура*).

унеколико диференциране смислове ознака за род. Род именица на *a*, односно *o/e* (називи лица по својству, навици, служби, титули и сл.), тамо се одређује са „ж“, „м“, „м (мн. ж)“, „ж (мн. ж)“, односно „с (м) (мн. с)“. Разликовања рода у једнини и множини исте именице показује да се при одређењу рода уважавао синтаксички, тј. конгруенцијски критериј (в. Ивић 1960: 13), а по страни се остављао формалнограматички (деклинациони) критериј, тј. занемаривао се род (формалнограматичке карактеристике) именице која је предмет дате лексикографске одреднице. Занемарило се, нпр., да именица *коловођа*, одређена са „м (мн. ж)“ (исп. „*џијаница* ж (м) (мн. ж)“, али „*вођа* м“, „*судија* м“) и у јд. и у мн. има сва обележја именица ж. р. на *a* (тзв. III врста). Овакав поступак је у складу са редакторовим ставом да је „индикатор (показатељ) именичког рода облик конгруентне речи“ (Николић 2003: 191), да се, дакле, род не одређује по природи именице која се издваја као лексикографска одредница, већ према роду зависних речи.

Напоредо са тим што се оваквим поступањем имплицитно оспорава независност именичке речи (именице су по дефиницији независне речи),²³ оно подразумева и неутралисање разлике између граматичке и тзв. семантичке конгруенције: род се у множини одређује по граматичкој, а у једнини по семантичкој и(ли) граматичкој конгруенцији. Поред тога, чињеница је да у највећем броју случајева ни та семантичка конгруенција не извире из семантике независне речи, тј. из именице: облик придевске речи диктира пол лица које се датим називом значи (исп. *Он је наш свезналица*; *Она је наша свезналица*). Тај облик, дакле, извире из референције, тј. из природе ентитета на који се дата именица примени. Код нас је већ указано на то да је свест о полу носилаца оваквих назива, као и одраз те свести у говору, најдиректније повезана са референцијом, тј. са индивидуализацијом у референцијалном смислу (Ивић 1989: 37–43).

О уделу референције у устаљивању мушких или женских форми зависних речи уз овакве називе добро сведочи однос рода у једнини и множини именица на *a* и *o*. То што се уз поједине именице *a*-парадигме „мушке“ форме зависних речи учвршћују у једнини, а никад и у множини (пол је релевантно обележје јединке, а не мноштва), – јасно говори да је само привид да род придевске речи у тим случајевима има ослонац у семантици именице. Јер, ако се има у виду то да је семантика надређена броју (разлика између једнине и множине се обележава флективним, а не творбеним морфемама: *џумац* и *џумица* – *џумци*), мора бити да је учвршћивање мушког рода придевске речи у једнини дошло као последица тога што је у неким улогама уобичајено (или стално) референтно лице бивао мушкарац. Изгледа да једноставно објашњење оваквих појава (на дијахроној и синхроној равни) нуди Панини, тумач језика (санскрита) у коме је неформална промена рода именица била сасвим уобичајена појава: „род, број именица, време и њихово слагање су конвенција [...], и у свему одлучује употреба (*prayogá*)“ (према Никић 2004: 54).

²³ Исп.: Именице се „не мењају по роду“, он је интегративни њихов део, оне имају, дакле, стални, синтаксички независан род“ (Ђорђић 2008: 197).

*

Ако би се, дакле, при одрђењу рода именица занемарила природа именованих ентитета (нпр. разлика *живо – неживо, мушко – женско*, разлика у „биолошком времену“²⁴ типа *дејте – одрастао човек* и сл.) и природа (или „начин“) именичких значења (нпр. разлика између именица које подразумевају збир већег броја семантичких компоненти, типа *човек, мрав, сри, књиџа, вода* и сл., и именица које почивају на издвајању једног податка, типа *син; седмица, седмак; лейкоџа, лейкоџица, лейкоџан; њијансиџо, њијаница, њијанац; учење, ученик, учииџељ, учењак* и сл.), као и утицаји које именице остварују „у вези“, тј. у примени (облици зависних речи), те се у центар пажње ставиле разлике између именица као издвојених језичких јединица, – дошло би се до *именичкој* рода као најопштијег класификационог (логичког) термина. Аристотелови логички списи дају основа за закључак да је управо на оваком приступу, који с једне стране подразумева одвојен приступ речима „ван везе“ (издвојене речи појмови) и „у вези“ (речи у контексту) (о томе у Радић 2007¹), а са друге ригорозно раздвајање израза („имена“), значења („мњења“) и „предмета“ у структури појма, – била заснована прва подела имена на родове (мушки, женски и неживи род).²⁵ Само би тај изворни смисао рода у граматици омогућио да се без битнијих колебања све именице разделе на родове, конвенционално назване *мушки, женски и средњи* (или *неживи*) род, а потом на *врсте* („врсте промене“) које би се у оквиру датог рода издвајале на основу разлика у облицима (парадигми). У том би случају подела именица могла подразумевати логичке критерије, те би *род* као граматички термин одговарао најопштијем значењу ове именице у српском језику.

ЛИТЕРАТУРА

- Барић et al. 1979: Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- ГРЈ: *Русская грамматика. Том I*, Москва: Академия наук СССР – Институт русского языка, 1980.
- Ивић 1960: Милка Ивић, „Обележавање именичког рода у српскохрватском књижевном језику“, *Наш језик* XI/7–10, Београд, 192–211.
- Ивић 1989: Милка Ивић, „Нека запажања о броју и роду у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог* XLV, Београд, 27–44.
- Ивић 2008: Милка Ивић, „Како српске језичке датости егземплификују собом појмовну категорију 'биолошког времена'“, *Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија*, Одељење језика и књижевности САНУ, Београд: САНУ, 173–175.
- Ивић П. 1969: Павле Ивић, „О Вуковом *Рјечнику* из 1818. године“, у: Караџић 1818 (Поговор), 19–45.

²⁴ Уместо у српском језику уобичајеног *узрасџ*, користимо термин „биолошко време“ (Ивић 2008) као општији и примарнији: он може бити општи оквир за све што је у граматици и језику повезано са 'узрастом' или старосном доби.

²⁵ О томе подробије у Радић 2010.

- Караџић 1818: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*, Београд: Просвета, 1969 (ре-принт).
- Караџић 1852: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник*, Београд: Нолит, 1975 (репринт).
- Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Граматика српског језика за основну школу*, Београд: Српска школска књига.
- Никић 2004: Момир Никић, *Језички корени Срба*, Београд: СКЗ–БИГЗ.
- Николић 2003: Мирослав Николић, „Природни и граматички род именица“, *Наш језик* XXXIV/3–4, Београд, 181–194.
- Пјанка 2002: Волођимјеж Пјанка, „Потеклото и развојот на граматичката категорија род во словенските јазици“, *Македонски јазик* XIII, Скопје, 27–53.
- Пор–Ројал: *PORT-ROYAL, Opća i obrazložena gramatika*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2000.
- Радић 2006: Јованка Радић, „Неутрум или средњи род – термин, значење и функције у језичком систему“, *Годишњак за српски језик и књижевност*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 369–386.
- Радић 2007¹: Јованка Радић, „Аристотелово учење о појму, речи и категоријама“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* L, Нови Сад, 715–731.
- Радић 2007²: Јованка Радић, „Пол и категоријална припадност назива за лица у српском језику“, *Шездесет година Института за српски језик САНУ. Зборник радова* I, Београд, 381–400.
- Радић 2009: Јованка Радић, „Логичко-граматички приступ заменичком систему – Структуре ја/ти – он и он/она – оно“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LII, Нови Сад, 107–121.
- Радић 2010: Јованка Радић, „Род у природи, граматички и друштву“, *Гласник Етнографског института САНУ* LVIII/1, Београд, 115–130.
- Риз 2004: Viljem Riz, *Rečnik. Filozofija i religija (istočna i zapadna misao)*, Beograd: Dereta.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (I–III и Загреб: Матица хрватска), 1967–1978.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српск(охрватск)и језик, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Симић 1996: Радоје Симић, *Српска граматика за средње школе*, Београд: МХ „Актуел“.
- Скок: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- Станојчић–Поповић 2008: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Тежак–Бабић 2003: Stjepko Težak, Stjepan Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Zagreb: Školska knjiga.
- Ћорић 2008: Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Summary

Jovanka Radić

ON THE GRAMMATICAL DEFINITION OF PERSONAL NOUNS
'IN SERBIAN LEXICOGRAPHY

The paper discusses the relation between grammatical and semantic information in the lexicographical definitions of nouns whose first meaning is 'a person with the feature of...' or 'a person that...'. Emphasis was laid on the nouns that do not mean definite entities of any genus or species, but denote qualities (names by quality, trade and similar, like *belac*, *spavalica*, *pešak*, *filozof* – white man, sleepyhead, pedestrian, philosopher) and/or relatives (names by relation, function or similar, like *brat*, *sudija*, *lekar*, *rukovodilac*, *učitelj* – brother, judge, physician, manager, teacher) – applicable to everything which its nature or relation to other entities permits it to assume. The paper points to the problems arising from the usual attribution of the semantic component to the gender of nouns, i.e. from the conception that the grammatical gender of nouns can be the "semantic" one (that in some cases the gender is the same as 'sex'). The lexicographical solutions accompanying nouns of the *dobrica* type (cf. *Dõbrica* 1. "m. name", "2. f. name", "3. surname" / without data on the gender of the proper noun and surname/; "*dõbrica* m. provincial dog name" and "*dõbrica* f. 1. one that is good", *Matica Srpska Dictionary*) – point to the necessity of a much more accurate definition of the grammatical term *gender*.

If the *gender of nouns* were to be understood as the most general classifying (logical) term, without substantial dilemmas, all nouns could be easily divided into genders which were conventionally named *masculine*, *feminine* and *neuter* (or inanimate), and then into classes ("classes of declension") which would be classified by formal differences (in paradigms) within the given gender. In that case the gender in grammar would have its usual sense in Serbian (cf. *ljudski rod*, *rod mačaka*, *rod vojske* – human race, genus of cats, service branch), and no one could discourse on a "common" or "natural" gender of nouns, where the "common" ("generic") has a logical, and the "natural" has a semantic sense (it implies both 'sex – male or female', and 'age – young'). Only in that way could we avoid the confusion of grammatical and semantic criteria, noticeable both in lexicography and grammar.

The paper also emphasises that the standard approach to the gender of nouns in grammar forms the basis for current feminist interventions in contemporary Serbian, harmful by various criteria.